

УДК 37.018.1:173:165.

Людмила Гончар,

доктор педагогічних наук, старший науковий співробітник,

Інститут проблем виховання НАПН України, м.Київ, Україна,

Ludmilagonchar1@gmail.com

Ludmila Gonchar,

doctor of pedagogical Sciences, senior researcher,

Institute of educational problems of NAPN of Ukraine, Kyiv, Ukraine,

Ludmilagonchar1@gmail.com

**УРАХУВАННЯ ВІКОВИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОЛОДШИХ
ПІДЛІТКІВ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ЦІННОСТІ
ЖИТТЯ**

**TAKING INTO ACCOUNT OF THE AGE-OLD PECULIARITIES OF
YOUNGER TEENAGERS IN THE PROCESS OF FORMATION OF THEIR
VALUE IN LIFE**

Виявлено, що кожний віковий період має свої особливості, які позначаються на формуванні ціннісних орієнтацій молодого покоління. З'ясовано, що ефективним щодо формування цінності життя є молодший підлітковий вік, який характеризується сукупністю новоутворень, що активізують чи гальмують належний перебіг процесів формування цього феномену у дітей означеного віку. Зокрема, на рівні молодшого підліткового віку основними новоутвореннями є такі: розвиток критичного мислення, збільшення самостійності, розширення і поглиблення міжособистісних відносин, активне становлення основ свідомої суспільно значущої поведінки, формування моральних принципів та соціальних настанов, інтенсивне формування самосвідомості і самооцінки, зростання конфліктності у взаєминах і т. ін.

Оскільки цінність життя є інтегративним феноменом, що включає в себе когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінково-діяльнісний компоненти, детально розглянуто особливості формування цих сфер у дітей молодшого підліткового віку.

Ключові слова: цінність життя, молодші підлітки, знання, емоції, вчинки.

It was revealed that each age period has its own characteristics, which affect the formation of

value orientations of the younger generation. It was found that effective in forming the value of life is a younger adolescent age, characterized by a set of tumors that activate or inhibit the proper course of the processes of forming this phenomenon in children of the specified age. In particular, at the level of the younger adolescence, the main new tumors are the following: development of critical thinking, independence, expansion and deepening of interpersonal relationships, active development of the foundations of deliberate behavior, the formation of moral principles and social attitudes, the intensive formation of identity and self-esteem, growth of conflicts in the relationship, etc.

Since the value of life is an integrative phenomenon, which includes cognitive, emotional-value and behavioral-activity components, the peculiarities of formation of these spheres in young adolescents are considered in detail. It was found that the degree of development of a cognitive component depends not only on the expansion of informative knowledge, but on the ability of the individual to critically rethink this knowledge, to compare with those acquired earlier. It is revealed that the cognitive component of the value of life involves a certain level of knowledge of the younger teenager about knowledge of: life as a higher, absolute value; health and ways of its preservation and improvement as a source of full life; the fullness of life on the basis of creativity and optimism of life. In the process of purposeful educational work, this knowledge passes into beliefs that determine the presence of young adolescents motives and needs to preserve life and health, the desire to make their own life rich and interesting; value attitude to the life and health of his and other people (indicators of the emotional and value component of the value of life of younger teenagers).

Behavioral-activity component of the value of life of a young teenager involves: the ability to be careful about own life and health, to maintain safety and a healthy lifestyle, to organize their own lives on the basis of creativity and vital optimism.

Key words: *the value of life, younger teenagers, knowledge, emotions, deeds.*

Проблема формування цінності життя у дітей молодшого підліткового віку у взаємодії сім'ї і школи є особливо актуальною у світлі вимог сучасності до зміцнення інституту сім'ї, покращення змісту внутрішньосімейної життєдіяльності, важливості побудови міжособистісних взаємин на засадах культурних норм і цінностей; формування у підростаючого покоління ставлення до свого життя як до домінуючої людської цінності. Цю тезу підкріплює й низка таких нормативних державних документів, як Національна Доктрина розвитку освіти, Державними національними програмами «Здоров'я нації», «Репродуктивне здоров'я», «Про рекламу та заходи з попередження і зменшення вживання тютюнових виробів», Концепція державної сімейної політики та ін.

Висвітленню аксіологічного підходу до питання формування життя і здоров'я як найвищої цінності присвячено праці як зарубіжних (М. Демель, А. Гавель, Е. Роман, А. Сіціньський), так і вітчизняних науковців (І. Бех, І. Білецька, І. Булах, З. Карпенко, Г. Кирмач, Л. Михайлова, В. Шахрай) та ін.

Означена стаття присвячена розгляду вікових особливостей дітей молодшого підліткового віку у процесі формування у них цінності життя.

Підлітковий вік, за твердженням Т. Кравченко й О. Хромової, вважається складним і зламним через перехід людини від дитинства до дорослості. Саме в цей час у людини закладається фундамент світобачення, розвиваються практичні навички та здібності до вирішення питань індивідуальної і соціальної реальності та долаття перешкод, виробляються стійкі форми поведінки, засоби емоційного реагування, що у подальшому визначають життєдіяльність, фізичне і психічне здоров'я людини [9, с. 25].

Варто зважати й на таку особливість підліткового віку, як його кризовість. Ця ознака полягає в тому, що саме у молодшому підлітковому віці розпочинається активна, іноді кардинальна зміна психологічної організації дитини. Вона згодом супроводжується симптомами перехідних періодів психічного розвитку, передусім наростанням внутрішньої і зовнішньої конфліктності. Це зумовлює те, що молодшим підліткам різка притаманні зміна настрою і переживань (від нестримної веселості до смутку і навпаки), підвищена збудливість, імпульсивність, "підлітковий комплекс" емоційності, а також низка інших полярних відчуттів і якостей, які проявляються почергово; особлива чутливість до того, як ставляться до нього однолітки; внаслідок суттєвого розширення обсягу, змісту і характеру діяльності дитини відбувається перебудова наявних психологічних структур, встановлюються нові зв'язки й утворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються моральні принципи та соціальні настанови тощо [2, 32].

За визначенням В. Шахрай, цінність життя розуміється як «ставлення особи до життя як найвищої людської цінності, що відображається в

усвідомленні безпеки життя, організації повноти життя на основі творчості та життєвого оптимізму, розвитку життєвої компетентності, створюючи для індивіда можливості гідної людської самореалізації в сучасному проблемному соціумі» [11, с. 67]. Оскільки цінність життя є, на наш погляд, інтегративним феноменом, що включає в себе когнітивний, емоційно-ціннісний і поведінково-діяльнісний компоненти, важливим є врахування особливостей формування цих сфер у дітей молодшого підліткового віку. Розгляньмо ці особливості почергово.

Когнітивна складова цінності життя, на нашу думку, передбачає певний рівень володіння молодшим підлітком знаннями про: життя як вищу, абсолютну цінність; здоров'я і способи його збереження та покращення як джерело повноцінності життя; повноту життя на основі творчості і життєвого оптимізму.

Завдяки когнітивному компонентові індивід засвоює соціальний досвід, що поєднує в собі «...уявлення про цінності, норми, алгоритми, стандарти і принципи адекватних форм поведінки, способи і стиль життя, життєві мотивації і потяги...». У дитини, яка зростає під дією цього компонента, «...формується соціально затребувана сукупність соціальних ролей, здійснюється вибудова своєрідної моделі соціальних відносин, встановлюються вибірккові контакти з реальними людьми в мікро- та макросоціумі» [5, с. 180].

Зазначимо, що ступінь розвиненості когнітивного компонента залежить не стільки від розширення інформативних знань, скільки від можливостей індивіда критично переосмислити ці знання, зіставити зі здобутими раніше, перевірити їх на придатність. Звісно, сказане більшою мірою стосується підлітків – молодші школярі ще не спроможні самостійно аналізувати набуті знання, потребують у цьому допомоги дорослих – батьків і вчителів [4, с. 116].

Досягнення підлітка у розумовому розвитку, як вважає І. Бех, впливають на взаємини між ним і батьками. Учений дотримується думки, що підліток

“...починає піддавати сумніву цінності батьків, порівнювати їх з іншими батьками, звинувачувати у лицемірстві, що полягає у невідповідності їхньої поведінки проголошуваним принципам; розбіжність між дійсним і можливим спричиняє бунт підлітка” [3, с. 105].

Отже, наявні у дітей цього віку знання про життя як вищу, абсолютну цінність, а також здоров'я і способи його збереження та покращення як джерело повноцінності життя орієнтують дітей на правильне світосприйняття, увагу до збереження власного життя і здоров'я, спрямовують молодших підлітків на вчинки, що підпорядковуються високим моральним цілям. За умови інтеріоризації цих моральних цілей у підлітків формується позитивне мислення, поняття про життя як вищу і абсолютну моральну цінність. Водночас у молодших підлітків формується відповідальне ставлення до саморозвитку і творчості, вміння усвідомлено ставитися до власних життєвих цілей та поважати життєві цілі і прагнення інших, зокрема найближчих у родині – батьків, братів і сестер, інших людей з сімейного та шкільного оточення.

У процесі цілеспрямованої виховної роботи ці знання переходять в переконання, що визначають наявність у молодших підлітків мотивів і потреб берегти життя і здоров'я, прагнення зробити власне життя насиченим і цікавим; ціннісного ставлення до життя і здоров'я свого та інших людей Ці показники визначають наступну, емоційно-ціннісну складову цінності життя молодших підлітків.

Щоб визначити змістове наповнення емоційно-ціннісного компонента, брали до уваги здатність особистості до переживання емоцій, почуттів і станів – своїх та інших людей. Певна річ, завдяки емоційно-почуттєвій сфері люди здатні налагоджувати контакти, краще розуміти один одного. Емоції відображають ставлення як до себе, так і до людей, що поруч, оскільки вміння емпатійно співчувати іншій особі сприяє взаєморозумінню між людьми.

Почуття є провідними емоційно-смісловими утвореннями людини й відображають особистісне ставлення людини до суспільної дійсності, світу природи і світу людей [4, с. 117].

Ставлення молодшого підлітка до світу є більшою мірою позитивним, зростають його автономія у сім'ї та вплив на нього однолітків. Дитині цього віку властиві розважливність, терпимість, гумор, ініціативність, вона вже переймається своєю зовнішністю і цікавиться представниками протилежної статі.

Провідними особливостями підлітка є звернення «усередину», виражена інтровертивність, схильність до занурення у свій внутрішній світ, самокритичність і чутливість до критики, зацікавленість психологією, критичне ставлення до батьків, більша вибірковість у зав'язуванні дружніх взаємин [8, с. 51]).

Оскільки підліткові, за переконанням дослідників, притаманні різка зміна настрою і переживань (від нестримної веселості до смутку і навпаки), у нього часто спостерігається підвищена збудливість, імпульсивність, так званий «підлітковий комплекс» емоційності, а також низка інших полярних відчуттів і якостей, які проявляються почергово [10, с.80].

Все означене певним чином впливає на взаємини між дорослими і підлітками. Так, під впливом переживання дітьми нових почуттів, які зумовлені прагненнями до самостійності, дорослості й самоствердження, підлітки, з одного боку, намагаються уникнути контролю батьків, хворобливо реагують на обмеження їх у правах; з другого – потребують пильної уваги дорослих. Взаємини з батьками й іншими членами сім'ї часто супроводжуються суперечливими почуттями підлітків: сильним прагненням до незалежності й бажанням бути залежним залежним [3, с.108].

Варто зауважити, що молодший підліток особливо чутливий до того, як ставляться до нього однолітки, тож у взаєминах з ними здебільшого керується почуттям гідності. Проте інколи це почуття виявляється у нерозсудливій,

надмірній формі, що призводить до конфліктів. Водночас дитина цього віку прихильно ставиться до тих однолітків, яких вважає своїми друзями [7, с. 92].

Важливу роль у формуванні цінності життя у молодшого підлітка відіграють не лише почуття до інших людей, але й до себе. Останнім часом набуває дедалі більшого поширення теза, що "...виховання у дитини любові до іншої людини, до колективу, зрештою до суспільства неможливе, якщо вона не любить себе" [2, с. 35]. Беручи до уваги необхідність розвитку "Я"-концепції, тобто вираженої самоідентичності, дотримуємося думки Беха, певні того, що "...розуміння вихователем не повинно зводитися до розуміння почуттів дитини, які вона в даний момент переживає, і доведення їх до свідомості вихованця з метою самокерування ними і відповідного самоконтролю" [2, с.36]. Щоб вберегтися від хиб та огріхів у вихованні, потрібно розуміти суть загальної ситуації існування дитини як особистості, переконаний вчений. Тобто "...розуміння вихователем вихованця буде оптимально продуктивним за умови пізнання його не на рівні зовнішніх поведінкових проявів, а на рівні глибини його власного "Я" [2, с. 36]. Отже, емоційно-ціннісний компонент охоплює почуття своєї гідності, захищеності, впевненості в собі.

Для усвідомлення молодшими підлітками ставлення до життя як особливої і абсолютної людської цінності є також важливість врахування особливостей розвитку у них поведінково-діяльній сфери.

Поведінково-діяльній компонент віддзеркалює ступінь сформованості в підлітка вмінь і навичок позитивної міжособистісної взаємодії, уникнення конфліктних ситуацій, керування своїми емоціями, а також наявність у дитини здатності проявляти сердечність, чуйність, турботливість, милосердя, співчуття до батьків, співпереживати разом з ними, створювати атмосферу довіри. Крім того, цей компонент засвідчує рівень оволодіння вмінням свідомо аналізувати свої рішення і дії, відповідати за їх наслідки. Отже, поведінково-діяльній компонент створює умови для обміну моральними цінностями на засадах

гуманізму, дотримання прав іншої людини та виконання обов'язків, до яких спонукають взаємини [4, с.118].

Поведінково-діяльнісна складова цінності життя молодшого підлітка, на наш погляд, передбачає: вміння бережливо ставитися до власного життя і здоров'я, дотримуватись безпеки та здорового способу життя, організовувати власне життя на основі творчості та життєвого оптимізму.

Підлітковий вік є періодом, коли почуття дорослості зумовлює в дитини перебудову взаємин між нею і батьками. Як наслідок, у підлітка виникають незадоволення, образа, протест. Окрім того, він може грубіянити, неслухатися, виражати непоступливість. Віддаємо належне батьківсько-дитячим взаєминам, які наповнюються новим змістом. Зокрема, дістають виправдання моральні вимоги до підлітка, якщо вони зумовлюються нормами співробітництва, поваги, тобто моральної рівності, на відміну від моралі «слухняності». Беремо на увагу, що «почуття дорослості» як центральне новоутворення свідомості підлітка викликає у нього потребу постати на місце дорослого в системі існуючих сімейних взаємин. У доброму разі це є передумовою для розвитку в дитини батьківського ідеалу, усвідомлення нею свого обов'язку стосовно батьків [2, с. 82].

Зі зміною у цей віковий період соціальної ситуації розвитку особистості підлітка розширюються обсяг, зміст і характер його діяльності, виникають суттєві зміни, які обумовлені перебудовою наявних психологічних структур, встановлюються нові зв'язки й утворення, закладаються основи свідомої поведінки, формуються моральні принципи та соціальні настанови тощо [6, с.12].

У підлітковому віці, як слушно зауважує І. Бех, у дитини інтенсивно формуються самосвідомість і самооцінка, підвищується інтерес до самої себе. Також у підлітків відбуваються якісні зміни моральної свідомості й поведінки, зумовлені співвідношенням двох процесів морального розвитку: «морально-

прагматичної» і «безкорисливої» поведінки, заснованої на моральній самооцінці [2, с. 88].

Отже, ставлення підлітка до себе, самооцінка і самовиховання багато в чому визначають його поведінку й успішність у школі. Компонентами самооцінки підлітка, за Я-концепцією Р. Бернса, є почуття своєї значущості, тверда переконаність в імпонуванні іншим людям та його упевненість у здібності до певного виду діяльності [1, с.27].

У цей віковий період виникають суперечності, зокрема між потребами підлітка й умовами, що сприяють їх задоволенню; між можливостями, що зростають (моральні, фізичні, інтелектуальні), й усталеними формами взаємин із навколишніми; між вимогами до підлітка, що підвищуються, і звичними для нього способами поведінки. З цього логічно випливає, що в молодшому підлітковому віці школярі починають набувати досвіду розв'язання суперечностей та адаптації до нових життєвих обставин; які у старшому підлітковому віку виявляються більшою мірою [4, с.114].

Результати дослідження І. Бежа підтверджують, що підлітки намагаються наслідувати поведінку дорослих. У зв'язку з цим серед дітей збільшуються випадки непостійної, ситуативної поведінки, їм властиві некритична і занадто оптимістична самооцінка та орієнтація на зовнішні обставини [2, с.93].

Молодший підліток ще досить щирий, відкритий стосовно дорослих, довіряє їм, орієнтується на їхні норми моралі й цінності виховання, способи мотивації, не протестує проти чисельних заборон, на відміну від старшого підлітка, який відчуває себе більш дорослим і самостійним і вимагає, щоби це визнавали інші. Тому дорослим необхідно змінити ставлення до підлітка: зважати на його ознаки дорослішання, виявляти до нього більше довіри, поваги, такту, надавати більше самостійності.

Отже, аналіз вікових особливостей дітей молодшого підліткового віку засвідчує сензитивність формування цінності життя у дітей цієї вікової категорії, а також дає змогу побудувати методикку формувального етапу

експерименту. Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальшого вивчення потребує проблематика, пов'язана з підвищення формування цінності життя у молодших підлітків засобами освітнього процесу; формування цінності життя у різних типах сімей.

Список використаних джерел

1. Бернс Р. Развитие Я – концепции и воспитание / Р. Бернс. – Москва : Прогресс, 1996. – 127 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : підручник для студ. вищ. навч. закл. / І. Д. Бех. – Київ : Либідь, 2008. – 848 с.
3. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навчальний посібник / І. Д. Бех. – Київ : Академвидав, 2012. – 256 с.
4. Гончар Л.В. Теоретико-методичні засади формування батьківсько-дитячих взаємин. : дис. ...докт. пед. наук: 13.00.07 / Гончар Людмила Вікторівна ; Інститут проблем виховання НАПН України. – Київ, 2018. – 510 с.
5. Кравченко Т. В. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи: монографія / Т. В. Кравченко. – Київ : Фенікс, 2009. – 416 с.
6. Пінчук Н. І. Психологічні фактори розвитку технічно обдарованої особистості в підлітковому віці : автореф. дис. ...канд. психол. наук : 19.00.07 / Наталія Іванівна Пінчук ; Ун-т менедж. освіти. – Київ, 2010. – 20 с.
7. Скрипченко О. В. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська – Київ : Каравела, 2006. – 344 с.
8. Соловьева Н. Р. Воспитание гуманистических межличностных отношений подростков во внеучебной деятельности : дис. ... кан. пед. наук : 13.00.01 / Соловьева Наталья Рудольфовна ; УГАФК. – Челябинск, 2000. – 167 с.
9. Хромова О. Л. Формування позитивного Я-образу у дітей підліткового віку / О. Л. Хромова, Т. В. Кравченко // Виховна діяльність сучасної сім'ї. – 2001. – С. 22-29.
10. Числовська Н. В. Вплив сім'ї на формування шкідливих звичок у дітей / Н. В. Числовська, З. А. Шкіряк-Нижник, І. В. Царенко та ін. // Матеріали круглого столу «Сучасна загально-освітня школа та репродуктивне здоров'я». – 2003. – С. 81-82.
11. Шахрай В.М. Проблема формування в підлітків цінності життя у взаємодії школи і сім'ї: концептуальні засади дослідження. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://lib.iitta.gov.ua/710648/1/%D0%A8%D0%B0%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%B9%20%D0%92.pdf>

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Berns R. Razvytye Ya – kontseptsyy y vospytanye / R. Berns. – Moskva : Prohress, 1996. – 127 s.
2. Bekh I. D. Vykhovannia osobystosti : pidruchnyk dlia stud. vyshch. navch. zakl. / I. D. Bekh. – Kyiv : Lybid, 2008. – 848 s.
3. Bekh I. D. Osobystist u prostori dukhovnoho rozvytku : navchalnyi posibnyk / I. D. Bekh. – Kyiv : Akademvydav, 2012. – 256 s.
4. Honchar L.V. Teoretyko-metodychni zasady formuvannia batkivsko-dytiachykh vzaiemyn. : dys. ...dokt. ped. nauk: 13.00.07 / Honchar Liudmyla Viktorivna ; Instytut problem vykhovannia NAPN Ukrainy. – Kyiv, 2018. – 510 s.
5. Kravchenko T. V. Sotsializatsiia ditei shkilnoho viku u vzaiemodii simi i shkoly: monohrafiia / T. V. Kravchenko. – Kyiv : Feniks, 2009. – 416 s.
6. Pinchuk N. I. Psykholohichni faktory rozvytku tekhnichno obdarovanoi osobystosti v pidlitkovomu vitsi : avtoref. dys. ...kand. psykhol. nauk : 19.00.07 / Nataliia Ivanivna Pinchuk ; Un-t menedzh. osvity. – Kyiv, 2010. – 20 s.
7. Skrypchenko O. V. Vikova ta pedahohichna psykholohiia: navchalnyi posibnyk / O. V. Skrypchenko, L. V. Dolynska – Kyiv : Karavela, 2006. – 344 s.
8. Soloveva N. R. Vospytanye humanystycheskykh mezhlychnostnykh otnoshenyi podrostkov vo vneuchebnoi deiatelnosti : dys. ... kan. ped. nauk : 13.00.01 / Soloveva Natalia Rudolfovna ; UHAFK. – Cheliabynsk, 2000. – 167 s.
9. Khromova O. L. Formuvannia pozytyvnoho Ya-obrazu u ditei pidlitkovoho viku / O. L. Khromova, T. V. Kravchenko // Vykhovna diialnist suchasnoi simi. – 2001. – S. 22-29.
10. Chyslovska N. V. Vplyv simi na formuvannia shkidlyvykh zvyчок u ditei / N. V. Chyslovska, Z. A. Shkiriak-Nyzhnyk, I. V. Tsarenko ta in. // Materialy kruhloho stolu «Suchasna zahalno-osvitnia shkola ta reproduktyvne zdorovia». – 2003. – S. 81-82.
11. Shakhrai V.M. Problema formuvannia v pidlitkiv tsinnosti zhyttia u vzaiemodii shkoly i simi: kontseptualni zasady doslidzhennia. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu : <http://lib.iitta.gov.ua/710648/1/%D0%A8%D0%B0%D1%85%D1%80%D0%B0%D0%B9%20%D0%92.pdf>